

BİR İNGİLİZ KONSOLOSUNUN 1846 YILINDA ERZURUM'DAN KARS'A SEYAHATI

Osman ERSOY

Bu bir gezi raporu olup, Erzurum'daki İngiliz Konsolosu W.R. Holmes tarafından Batum Başkonsolosu Brant'a gönderilmiştir. İngilizce-den Türkçeye çevirerek ve notlar ilâve ederek yayınladığımız bu raporun ash, İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office) Foreign Office Embassy and Consular Archives, Turkey-Batum (F. O. 223) de Başkonsolos Brant tarafından 3 Ekim 1846 da gönderilen evrak arasında bulunmakta olup tarafımızdan ilk defa yayınlanmaktadır.

Erzurum¹'dan Kars'a gitmek üzere, Ağustos ayında posta atlarıyla yola çıktım.

İlk dokuz milde yol, kıraç ve ekilmemiş tepeler üzerinde geçiyordu. Bundan sonra bereketli Pasin Ovası'na inince, Erzurum'a yaklaşık olarak on sekiz mil uzaklıkta bir köy olan Hasankale'ye gitmek üzere, doğuya doğru yolumuza devam ettik. Ovada görünen yarı kesilmiş ekin sapları, mahsulün bereketli olduğu hissini veriyordu. Fakat bana söylendiğine göre, Türklerin pas dedikleri şey, mahsulün büyük bir kısmına musaallat olduğundan hasattan orta halli bir netice alınabilecektir. Bir çok tarlada, ekin tohumlarının yerini büyük ölçüde kırmızıya çalan tozların kaplamış olduğunu ve sapların üzerinde kırmızı noktaların bulunduğunu gördüm. Pas adının bu görüştüden meydana çıktığı anlaşılıyor. Söylendiğine göre, pasa fazla yağmur yağması sebep olmaktadır.

¹ Erzurum hakkında bilgi için: Besim Darkot- Mükrimin Halil Yınanç ve Halil İnalçık tarafından yazılan İslâm Ansiklopedisindeki Erzurum maddesine (4.cilt, 1948) bakılabilir. 1828-1829 Osmanlı -Rus Savaşında Erzuruma kadar gelen A. Puşkin, "Asya Türkiyesinin başşehri" saydığı Erzurum'da 100000 nüfusun bulunduğunu, ama bu rakamın oldukça kabartılmış olduğunu söylüyor (bak.A. Puşkin, *Erzurum yolculuğu*. Çev. Z. Baştımar. İstanbul, Yenigün Yayınevi, 70. s; Krş: *Puşkin Külliyyatı*, Moskova Academia yayını, 1936, IV.cilt, 421. s.); Aimé Martin, *Lettres édifiantes et curieuses concernant L'Asie, L'Afrique et L'Amerique* (Orléans, 1875) adlı ese-

Hasankale²'de atları değiştirdik ve Aras vadisi boyunca Horasan'a doğru yolumuza devam ettik. Horasan, Aras Nehri'nin sol kıyısında Hasankale'den yirmi dört mil uzakta küçük bir kasabadır. Yol burada nehri geçer ve Dağar Dağları üzerinden İran'a gider ki evvelce bu yoldan geçmiştım. Horasan'da posta müdürü bana Kars'a giden yolun güvenilir olmadığını, bunun için yanıma muhafızlar almamı tavsiye etti. Fakat buradan biraz uzakta oturan kaza beyinin izni olmadan muhafızlar bulunamıyordu. Beyin emri ile yanıma bir kaç atlı verilineceye kadar yolumdan alıkondum. Bu muhafızlar benimle Yeni Köy³'e kadar geldiler.

Muhafızlarımla Horasan'dan ayrıldığım sırada karanlık tamamen çökmüştü. Bundan ötürü, gece geçtiğimiz yollar hakkında bilgi veremeyeceğim. Sabah erkenden kendimizi, sonunda Yeniköy'ün bulunduğu kayalık dağlar arasında uzayan bir vadide bulduk. Buradan yeni muhafızlar alacaktım; fakat, Kars'a gitmekte olan küçük bir topçu birliği, Soğanlı Dağı geçişte yardımları olsun diye, hemen hemen bütün at ve insanları alıp götürmüştü. Bu yüzden, sakat bir atı olan ihtiyar bir köylüyü güç belâ bulabildim. Bu adamcağız büyük bir isteksizlik içinde geliyor ve bunun yanısıra beni koruyabilecek tek bir silah almadan yola çıkıyordu. Kendisini, silâhını alması için geri göndermek zorunda kaldım. Bu gereksiz tedbirler alınmadan yolculuğumun daha rahat geçeceği belki de düşünülebilir. Ashında genç ya da yaşlı

rinin I.cilt, 298.s: "Bugün Erzurum'da 18000 Türk, 7-8 bin Ermeni ve 500 civarında Rum yaşamaktadır" diyor. Muhtelif yazarların ve eserlerin değişik tarihlerde Erzurum'un nüfusu ile ilgili olarak verdikleri bilgiler ise şöyledir: *Tournefort*'a göre, 1701 tarihinde Erzurum'da 25.000 nüfus olup bunun 400 ü Rum ve 6.000 i Ermeni'dir. *Indschidschean*'e göre, 120.000 nüfusun 13,000 i Ermenidir. *Kinneir*'e göre, 1814 de Erzurum'da, 19.350 ev ve 95-100 bin nüfus olup, 350 Rum ve 4000 (300 ü katolik olmak üzere) Ermeni evi mevcuttur. *Kerporter*'e göre: 1819 da 56.000 nüfusun, 6000 i hristiyandır. *Fontanier*'e göre, 1827 de 100.000 nüfus vardır. *Uschakow*, 1828 de 150-180 bin nüfusun 30000 ni Ermeni olarak gösteriyor. *Aucher*, 1834 de 30.000 nüfus; *Brant*, 1835 de 15.000; *Southgate*, 1837 de 35.000 nüfus; *Flandin*, 1840 da 50.000 nüfus ve *Karl Koch* ise 1843 de Erzurum'da 8.000 ev, 40.000 nüfus olduğunu kaydetmektedir. (Bak. Vincke-Fischer-Moltke- Kiepert, *Memoir über die construction der karte von Kleinasien und Türhisch Armenien*, Berlin, 1854), 154. s;

² *Indschean*'e göre Hasankale'de 1700 ev ve 8000 nüfus vardır (Bak. Vincke-Fischer-Moltke-Kiepert, *Memoir...*, 155. s). A.Puşkin, Hasankale'nin Erzurum'un anahtarı olduğunu ve burada 100 kadar Ermeni ailesinin bulunduğunu söylüyor (Bak. *Erzurum yolculuğu*, 65.s.).

³ Yeni Köy, 1828-1829 Osmanlı - Rus Savaşında önemli bir yer işgal eder. General Paskeviç komutasındaki Rus orduları Yeni Köy muharebesini kazandıktan sonra Erzurum üzerine yürümüş ve şehri almıştır. (Bak. "Erzurum", *İslâm Ansiklopedisi*, IV, 356).

olmuş benim için değişmezdi. Muhafızlarla seyahatin tek faydalı tarafı, grubu kalabalık göstermek ve belki de bir saldırıdan kurtulmaktı. Bunun yanısıra halka, resmî makamlar tarafından da korunmakta olduğunuzu göstermiş olursunuz. Muhafızlarınızın az veya çok oluşları, silâhlı ya da silâhsız bulunuşlarının sonucu değiştirmeyeceğine, gerçek bir tehlike karşısında kaçacaklarına kesin olarak inanıyorum.

Yeni köy'den sonra, Soğanlı Dağını ağır ve bezgin bir şekilde geçmeğe ve Bardız⁴ Köyü'nü solumuzda dar ve derin bir derenin aşağısında bırakmaya başladık. Toprak çok miktarda obsidiyen taşları ile kaplıydı. Arazi, tarıma elverişli olmasına rağmen boş bırakılmıştı. Ovalar ve dağların etekleri, zengin otlaklar ve yukarı kısımları da çam ve köknar ormanları ile kaplıydı. Bu ormanlar yıllardanberi Erzurum, Kars ve çevredeki yerlerin yapı ve yakacak ihtiyacını karşılıyordu⁵. Sayısız sığır sürüleri karşı tepeler üzerinde otluyordu. Bunlar, insanların yaşadıkları yerlerin uzakta olmadığına işaretledi. Fakat biz, saatlerce bir kulübe görmeden veya bir insana rastlamadan yolumuza devam ettik. Arazi baştan başa en güzel çiçeklerle donanmıştı. Bir çok yerlerde bol miktarda yabancı ahududunun bulunduğunu gördüm; fakat meyveleri küçük olup, henüz olgunlaşmamıştı. Öğleye doğru, bir kaç yıl önce Kars valisi olan Bahri Paşa'nın yaptırmış olduğu bir han harabesine ulaştık. Bu han, Erzurum ile Kars arasında en kestirme yol üzerinde kışın ulaştırma işlerini sağlamak amacı ile yaptırılmıştı. Önceleri, üzerleri karlarla örtülen bu dağlarda, kervanların konaklayacağı, sığınacağı ve yiyecek bulacağı bir yer olmadığı için, geçiş hemen hemen sağlanamıyordu. Bahri Paşa aynı gaye ile başka yerlerde de bir çok hanlar yaptırmıştı. Bu hanlar büyük bir ihtiyacı karşılayabilirdi. Fakat bunlar daha henüz kullanılmaya başlanmadan Paşa başka bir yere tayin edildi. Bunun üzerine halk, yeni gelen paşanın bir muhalefetini görmeksizin hanları yıkıp, kerestesini yakacak odun olarak kullandılar. Türkiye'de meydana getirilen her türlü yeniliğe

⁴ Karl Koch'a göre, 1843 de Bardız'da 200 ev ve 1200 nüfus vardır. (Bak. Vincke-Fischer-Moltke-Kiepert, *Memoir...*, 155. s.).

⁵ Nitekim, A.Puşkin, Erzurum'a kerestenin Soğanlı Dağlarından geldiğini söylemektedir (Bak. *Erzurum Yolculuğu*, 71.s.). Ayrıca 1855 yılında Kars Kuşatması sırasında Türk Ordusunda bulunan Dr. Sandwith'in Kars'a ait hatıralarında: Soğanlı Dağlarının çam ormanları ile kaplı olduğu ve etrafındaki köylerin kereste ihtiyacını hep bu ormanlardan temin ettiği yazılır (Bak. Fahrettin Kırzioğlu, *100. Yıldönümü dolayısıyla 1855 Kars Zaferi* (İstanbul, 1955), 104.s.).

karşı, gerek yerli halkın ve gerekse valilerin gösterdiği bu yaygın ilgisizlik anlaşılmayacak, inanılmıyacak bir şeydir. Halkın bir kısmı, cedleri gibi bir hayat sürmekten memnun görünüyor ve yaşayışlarında göze görünen bir düzelme meydana getirecek bir yeniliği, faydasını denemiş olsalar bile, sadece bir yenilik olduğu için kabule yanaşmıyorlar. Halkın diğer bir kısmı da yenilikler sonucu, durumlarının kötüleşeceğinden, mallarının zorla ellerinden alınacağından korkuyorlar. Valilere gelince onlar da kabiliyetlerini, halka ve çevrelerindeki her şeye rağmen, kendilerini zengin etmek uğrunda tüketiyorlar. Onlar için halk veya memleket ne mana ifade eder? Belki de bir yıl sonra, başka bir yere nakledilecekler. Bundan ötürü, buldukları yerin halkının refahı ile hiçbir ilişkileri yoktu. Çevrelerinde olup bitenlerle az ilgileniyor, emniyetlerini garanti edecek daha kârlı işleri rüşvetle de olsa devletten sağlamağa bakıyorlardı. Bu Türk valiler arasında az, ama çok az sayı da bu durumda olmayanlar da vardı. Fakat bu insanların çabaları hep boşa gidiyordu. Çünkü onların memleketlerinin yararına olan gayret ve himmetleri halefleri tarafından sadece ihmal ve kayıtsızlıkla karşılanmıyor, aynı zamanda kiskanlıyordu. Anlaşıldığına göre, umumî bir kaide olarak, yeni gelen vali selefının başladığı bir çalışmayı hiç bir şekilde sonuçlandırmıyordu. Saat dört sularında, Kars ovasına indik ve şehirden yirmi dört mil uzaklıkta olan çıplak Köy'ü geçtik⁶. Bundan sonra yolumuza on sekiz mil daha devam ettik. Gece bastırıp, atlarımız yorgun düşüp ve biz de devam etmekte olan şiddetli bir yağmurdan ıslanınca, Kars'a altı mil uzakta küçük bir köyde konaklamak zorunda kaldık. Geceyi bizi çok güzel ağırhyan beyaz sakallı, yaşlı bir adamın evinde geçirdikten sonra ertesi sabah yolumuza devam ettik. Şehire kadar, geçtiğimiz yolun büyük bir kısmı çamur deryası haline gelmiş, ekinler yağmur yüzünden yatmıştı. Saat dokuza doğru Kar'sa vardık. Paşa'yı rahatsız etmemek için bir Gürcü tüccarın evine misafir oldum. Ramazan ayında olduğumuz için Türkler güneşin doğuşundan batışına kadar oruç tutarlar. İctimaî durumu iyi olanlar, günün yarısını uyumakla geçirirler. Bu sırada onları rahatsız etmek doğru bir şey olmaz.

Kars manzarası oldukça güzel bir şehir olup, Arpaçay'a karışan bir suyun kenarında kurulmuştur. Şimdi içinde askerî bir birliğin bu-

⁶ Dr. Sandwith'in hâturolarında sözü edilen Çıplaklı Köyü bu köy olsa gerekir. Yalnız, Sandwith'te bu köyün Kars'a uzaklığı 20 mil olarak gösterilmiştir (Bak. 1855 *Kars Zaferi*, 104.s.)

İlindiği, yüksek kayalıklar üzerinde şehre hakim bir kalesi mevcuttur⁷. Şehrin bir kısmı, köşeli ve yuvarlak kuleli çift sur kalıntıları ile çevrilmiştir. Bununla beraber, şehrin büyük bir kısmında ise bu surlar yoktur. Kars'ın evleri umumiyetle taş ve topraktan yapılmış kulübecikler şeklinde; sokakları ise bozuk, dar ve pis kaldırımlara sahiptir. Şehirde, yirmi cami, iki han, dört hamam ve bir Ermeni kilisesi vardır. Şu sırada yapılmış olan nüfus sayımına göre, burada 22.000 kişi yaşamakta olup, bunların dört yüzü Ermeni ve geriye kalanı da Müslümandır⁸. Çarşıları çok fakir olup, pek az değişik eşya bulunur. Belli başlı dükkânlarda pek az Manchester çeşitleri⁹, meyveler, yerli mamulât, az miktarda Alman madenî eşyası, sabun, tütün çubukları, kâseler ve binlerce kaba yerli eşyaya rastlanır. Bu eşyalar, yarı medenî halk arasında büyük ölçüde istimal edilir. Meyve dükkânlarında ise, kiraz, elma, armut ve kavun ile nehrin kenarındaki bahçelerde yetiştirilen lâhana soğan, şalgam, maydanoz ve diğer sert sebzeler bulunur. Ayrıca ekmek, ayakkabıcı ve başka ticaretle uğraşan dükkânlar da vardır. Yiyecek fiyatları ucuzdur: 40 yumurta 2.5 penny¹⁰, bir kümes hayvanı ise 1.5 penny'dir. 7 quart¹¹ süt 1.5 penny'e ve 2.5 libre¹² yani bir okka ekmek ise, 3/4 penny'e satılır. Aynı ağırlıkta sığır eti 1.5 penny'e ve koyun eti ise 2 penny'e satılmaktadır. Kars'ın kendi ihtiyaçlarını sağla-

⁷ A. Puşkin, Kars'ın kalesinin ve istihkâmlarının heybet ve çetinliğinden söz ederek, burasını nasıl zaptedebildiklerine hayret etmektedir. (Bak. *Erzurum Yolculuğu*, 51.s; krş: *Puşkin Külliyyatı*, IV, 411).

⁸ Kars'ın XIX. Yüzyılın ilk yarısındaki nüfusu ve ev sayısı çeşitli kaynaklara göre şöyledir: *Kerporter'e* göre, 1819 da Kars'ta, 10.000 ev ve 50.000 nüfus vardır. *Uşakov'a* göre, 1828 de 2614 ev ve 7543 nüfus vardır. *Brant'a* göre, 1835 de 1500-2000 ev ve 8-10 bin nüfus; *Hamilton*, 1836 ve *Koch*, 1843, Kars'ta 2-3 bin ev ve 10-12 bin nüfus olduğunu kaydetmektedirler. *Texier* ise, 1838 de 6.000 nüfus olduğunu tesbit etmektedir. (Bak. Vincke-Fischer-Moltke-Kiepert, *Memoir...* 156.s). Kırzoğlu, "Kars", *İslâm Ansiklopedisi* (VI. cilt, 1955) te 1843 yılında Kars'ı gezen Karl Koch'a atfen, 1828 deki ilk Rus istilâsında tahrip edilen şehirde ancak 12.000 nüfus ve 8 minare kaldığından bahseder.

⁹ XIX. yüzyıl içinde Manchester'de yapılan eşyanın Türkiye'de pazar bulduğu anlaşılmaktadır. İstanbul çarşılarında bu türlü eşyanın değerli olduğuna işaret edilmektedir. (Bak. *Fisher's Illustrations of Constantinople and Its Environs*, 43. s.)

¹⁰ Penny, en küçük İngiliz bakır parasıdır. 12 penny bir Shilling ve 20 shilling ise bir sterlin'dir. XIX. yüzyılın başlarında 15 veya 17 kuruşun bir sterlini karşılığını biliyoruz. (Bak. M. Edouard-Daniel Clarke, *En Russie, en Tartarie et en Turquie*, Paris, 1812, II, 483.s.)

¹¹ Quart, bir litreye yakın İngiliz hacim ölçüsü; gallon'un dörtte biri, (Bak. *Dictionnaire Universel Théorique et Pratique du Commerce et de la Navigation*, Paris, 1863, II, 1265.s.)

¹² Libre, 325 gramlık İngiliz vezin ölçüsü.

mak için Rusya ile yaptığı ticaret önemli değildir; fakat büyük ölçüde ticaret eşyası Erzurum'a ve başka yerlere gitmek üzere bu şehirden gelir geçer. Bunun kat'i miktarını tesbit etmeğe imkân yoktur; çünkü, transit vergisi mecburî olmadığından hiçbir kayıt tutulmaz. Erivan'dan Kars'a her yıl yaklaşık olarak 1000 at yükü veya 300.000 libre pamuk gelir. Şehrin tacirleri bunu satın alır ve iki yahut üç at yükü halinde yakın köylere götürürler. Tacirler, bu ham pamuğu, her dört libesine karşılık 2.5 libre iplik almak şartıyla, eğrilmek üzere köylülere belirli miktarlarda dağıtırlar. Tüccar köylünün bu zahmetine karşılık önceden kararlaştırılan ücreti öder. Bu iplikler, Livana yerlilerine ve Artvin¹³ halkına satılır. Onlar da, bu ipliklerden bütün bu bölge köylülerinin giydiği kaba çizgili pamuk elbiseler dokurlar. Kars'ta pamuğun batmanı 25 veya 30 (libresi 4/6 veya 5/6) shilling'e satılır. Pamuğun yanısıra Erivan'dan her yıl, 37.000 libre pirinç ithal edilerek şehirde ve çevrede istihlâk edilir. Pirincin batmanı, 6 veya 7 (her 16 libresi, 1/1 veya 1/3) shilling'e satılır. Bunun yanısıra, bir miktar pirinç de transit olarak Erzurum'a geçer. Tiflis ve Gümrüden Kars'a, yün, manda ve öküz derileri gelir. Bana söylendiğine göre, Kars'a gelen yünün dörtte biri burada yatak ve yastık v.b. şeyler yapmak için kullanılır. Bunun miktarı yılda aşağı yukarı 45.000 libreye ulaşır. Yünün geriye kalanı, halkın kendilerine elbise yapmakta kullandıkları Livana'ya gider. Kars'ta yünün 16 libresi 4 shilling'e satılıyordu. Derilerin büyük bir miktarı Erzurum'a transit olarak geçer. Bununla beraber, çok az bir kısmı da Karsta dabaklanarak ayakkabıcılar tarafından kullanılır. İngiliz mamulâtı eşya Kars'a Erzurum'dan gelir. Fakat bunun yıllık miktarını tahkik etmek imkânsızdır; çünkü, bu mallar gümrük kaçakçılığı yoluyla kolayca Gürcistan sınırının ötesine geçer.

Kars'tan Rusya'ya yapılan ihracat arasında kayda değer olanları sadece keresete ve hububattır. Kereste Soğanlı Dağ'dan gönderilir. Bunun büyük bir kısmı Gümrü'de (buna Alexandropol da denir) istihkâm ve hususi evler inşasında kullanılır¹⁴. Ayrıca yakacak odun

¹³ *Indschidschean*'e göre, Artvin'de, 10.000 nüfus, 2.000 ev olup, 500 ev Ermenilere aittir. *Köhler*'e göre, 1842 de, 6.000 den fazla nüfus vardır, 600 Ermeni evinin 500 ü katoliktir. *Koch*'a göre, 1843 te, 6-7 bin nüfus ve 1.000 ev olup, evlerin 400 ü katolik Ermenilere aittir. *Guarracino*, 1844 te 5.500 nüfus, 1.000 evden 400 ü Ermenilere (334 katolik Ermeni) ait olduğunu söylüyor. (Bak. *Memoir...*, 155. s.).

¹⁴ Nitekim eski paşalardan birinin 60.000 gümüş rubleye karşılık, Gümrü Kalesinin yapılması için gerekli keresteyi, Zarşat ormanlarından halka bedava kestirip, sımra kadar ta-

da gönderilir. Gürcistan'da hububat'ın bol olduğu mevsimler istisna edilirse, Rusya hükümeti, her yıl Kars'tan hububat satın alır. Geçen yıl ordunun ihtiyacı için 12.000 quarter hububatın Gümrü'ye gönderilmek üzere satın alınması istenmişti. Bütün hububatın satın alınması işi henüz bitmemiştir. Hububat ve kerestenin yanısıra, az miktarda kuru yemiş, Artvin ve Kağızman'dan Gürcistan'a ihraç edilir.

Kars gümrükleri bu yıl mültezime 650 sterlin verdi. Bununun 20 sterlinini bir kayıp olarak mültezime bırakacak; çünkü bu yıl Erivan'dan beklenilenin çok altında pamuk ithali yapıldı. Zira bu madde Tiflis'te toptan satış imkânını buldu.

Kars Paşalığı, halen mevcut dört kazadan meydana gelmiştir. Bunlar, Kağızman, Şüregel, Zaruşat ve Has'dır¹⁵. Paşalığın geliri, bugüne kadar, 1000 kese veya 5.000 sterline yaklaşmıştır. Ama bu gelirin hepsi, mahalli hükümetin masraflarına gider.

Bu Paşalık, hemen hemen bir hububat memleketidir. Yalnız bundan, dağlık bir bölge olan ve yukarıda söylediğimiz üzere pazarlarda raslanan meyvelerin geldiği Kağızman bir istisna teşkil eder. İnsan, geniş Kars ovalarından geçerken, toprağın zenginliği ve bunun yanısıra, bu bereketli topraklardan büyük bir kısmının ekilmemiş olması yüzünden hayrete düşer. Bu topraklarda nüfus seyrekliği, 1828 istilâsından sonra, Rusların memleketi terkedişleri sırasında Ermeni köylülerinin hicret etmeleri yüzünden meydana gelmiştir. Bu nüfus kaybı giderilemediği gibi, pek telâfi edileceğe de benzemez¹⁶. Türkiye'de bu hal, tabii bir ameliye gibi görünmektedir. Hububat istihsali ile ilgili olarak doğru bir rakam vermeğe imkân yoktur. Fakat, Rus Hükümeti için hububat satın almakta olan bir şahsın bana söylediğine göre, bütün

şıtması ve bunları Ruslara satması, Holmes'in verdiği bilgilere uygun düşmektedir (Bak. *1855 Kars Zaferi*, 26, 47. ss).

¹⁵ Erzurum Eyaletine bağlı olan Kars Sancağı (Paşalığı) 1847 de beş kazadan ibaretti. Bunlar; 1.Kars (Takht), 2. Şüregel, 3. Kağızman, 4. Zaruşad (Zaruşat), 5. Keçivan kazalarıdır. Holmes'in saydığı kazalar arasında Keçivan yoktur. Ayrıca, İngilizce "Khas" diye gösterdiği kazanın "Has" diye okunması gerekeceğini ve bunun merkez kazası olan Kars (Takht) olduğunu sanıyoruz. Kazaların hangi bölgeleri ihtiva ettiği konusunda: *1855 Kars Zaferi*, 47-48. sayfalara bakınız.

¹⁶ Holmes'in raporunda yazdığı gibi, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Ermeniler Ruslarla işbirliği yaptıkları için, kütleler halinde Türk topraklarından ayrılmak zorunda kaldılar. (Bak. "Erzurum", *İslâm Ansiklopedisi*, IV, 356; ve *1855 Kars Zaferi*, 45-46. s).

istihsal aşığı yukarı, 20.000 somar yahut 30.000 quarter civarındadır¹⁷. Buğday ve arpa aynı miktarda olup, bunların yarısı memlekette istihlâk edilir ve geriye kalan kısmı da satılır. Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, bu şahıs geçen yıl önemli miktarda hububat satın alan tek kişi olup, henüz toplaması gerekli olan 12.000 quarter hububatı temine muvaffak olamamıştır. Buğday ve arpanın yanısıra, Kars'ta 1000 somar civarında keten tohumu yetiştirilir. Bu tohumdan yapılan yağ, memlektette yakacak ve aynı zamanda yiyecek olarak da kullanılır. Kars'ta buğday'ın bir quarteri 6 shiling 6.3/4 penny'e satılıyordu. Arpa ise, bunun yarısı kadar fiyat ediyordu. Mahsul bereketli olursa, bu fiyatlar, yüzde otuz daha düşer. Kars'ta olduğum sırada, keten bitkisine arız olan haşerat yüzünden bu yıl hiç keten tohumu alınmadığını, mahsulün tamamıyla mahvolduğunu öğrendim. Hububat mahsulü mevsim başında büyük mikyasta bereketli olacağına benziyordu; fakat, tahminlerin üstünde yağmur yağması ekinleri yatırmış, veya zedelemişti. Havalar iyice düzelmediği takdirde, orta halli bir mahsul beklenilebilirdi. Şayet yağmurlar devam ederse, mahsul tamamıyla mahvolacaktı. Bir hububat memleketi olarak Kars'ın kapasitesi çok fazladır. Eğer mahsul için pazar bulunabilse, bu kapasite çabucak geliştirilebilir. Bu iş, öküz arabalarının gidebileceği iyi bir yolun Batum'a ulaştırılması ile gerçekleşebilir. Kars ile Batum arasındaki mesafe 110 mil olup halen bunun yarısına kadar arabalarla gitmek mümkündür. Yolun diğer kısmı kayalık ve dağlık olmasına rağmen, aşılmasının imkânsız olacağını sanmıyorum. Bununla beraber, korkarım ki bu iş, Türk düşünce ve teşebbüs fikrinin çok uzağında kalan bir meseledir¹⁸.

Batum'a yapılacak bu yol ve Samsun çevresindeki mısır yetiştiren kazaları Samsun'a bağlaması mutasavver yol yapıldığı takdirde, Osmanlı hükümet merkezi, dışarıdan ve ekseriya Rusya'dan mal satın almak mecburiyetinde kalmıyacaktır. Bunun yanısıra da istihsal yapan kazalar zenginleşecek, gelir artacak ve halk

¹⁷ Quarter, 100 librenin dörtte biridir. İngilizlerde ağırlık ölçüsü olarak, 16 ounces: bir pound (libre), 28 pounds: bir quarter'dir. Somar ise, Erzurum ve Erzincan yörelerinde kullanılan 16 kiloluk bir hububat ölçüğüdür.

¹⁸ İngiliz Konsolosu Holmes'in "Türk düşünce ve teşebbüs fikrinin çok uzağında" bulunduğu Batum-Kars yolunun yapılması için o tarihten iki yıl sonra teşebbüse geçildiğini biliyoruz. Bunun için, İsmail Efendi adında bir mühendis, 1849 da yapılacak olan, Batum-Kars yolunun güzergahını tesbit etmek üzere Batum'a gitmiştir. Ayrıca, Batum Paşası Hayrettin Paşa da yolun yapımına başlanması için İstanbul'a yazı yazmıştır. (Bak. *İngiliz Devlet Arşivi, F.O. 223/5, Nu. 40, Batum, 6 Aralık 1848 tarihli vesika*).

daha iyi hayat şartlarına kavuşacaktır. Bununla beraber, böylesine önemli ve lüzumlu gelişmeler için harcanacak para yine de ehemmiyetli sayılmamalıdır. Bu memleketin hamakat içindeki hükümeti böyle teşebbüslerin sayılamıyacak kadar çok menfaat sağlayacağından haberdar edilmiştir. Yeri gelmişken, Sivas'a yol yapılması için verilen emri ele alalım. İstanbul gazeteleri, büyük gelişmeler ve teşebbüslerin başlamak üzere olduğunu ve bundan ötürü de Padişahın hükümetini bu yerinde hareketlerden ötürü ögen makalelerle doldu, taşıtı. Fakat netice ne oldu? İşe başlanması için gerekli şahıslara mahrem emirler yazıldı; fakat, yolun yapılmasına başlandığına dair sorumlulardan hiçbir haber çıkmadı ve meselede biraz sonra tamamiyle unutuldu. Böyle boş teşebbüslerin genel bir sonucu olarak, Sivas Paşası, şahsî itibarını yükseltmek, halkı zulüm ve tazyik altında fakirleştirmek için, çeşitli yollara tevessül etti.

Kars çevresinde bol miktarda sığır yetişir. Bana göre, bunlar Türkiye'de bulunan sığır cinsinin en büyükleridir. İyi bir öküzün fiyatı, iki veya üç sterlidir. Bir inek ise, bir sterlin ve on shilling eder. İşittiğime göre son zamanlarda bir inek çok yüksek bir fiyata yani 16 sterline satılmıştır. Bunun sebebi, bu ineğin günde 15 quarter süt vermesi imiş. Halbuki, normal olarak bir inek günde 2 - 6 quarter süt verir. Sözü edilen inek, Tiflis'e gönderilmek üzere satın alınmış.

Eğer siyasî olaylar, İngiliz donanmasının Karadeniz'de üslenmesini gerektirirse, bunun için en iyi limanın Batum olacağını sanıyorum. Böyle bir durumda, hububat ve sığır ihtiyacı Kars ve çevresinden bol miktarda temin edilebilir.

Dağıstan'da Şâmil Han'a karşı girişilen harekâtla ilgili olarak, aşağıdaki bilgileri topladım¹⁹; tabii bu haberlerin sıhhatine doğrudan doğruya güvenilemez. Geçen Sonbaharda Ruslar, Dağıstan'ın içine bir hayli girdiler ve Şâmil'in karargâhı olan Andi'ye hücum edip

¹⁹ Dağıstan'da Rus ordularını ve ünlü kumandanlarını 6 Eylül 1859 da Başkumandan Prens Baryatinski tarafından Gunib'de esir edilinceye kadar yıllarca meşgul eden Şeyh Şâmil hakkında yazılmış çok eser mevcuttur. Holmes'in Şeyh Şâmil ile ilgili olarak verdiği bilgiler, 25 Mayıs 1845 te başkumandan olan Kont Woronzow ve onun kurmay başkanı general Gurko gibi kumandanların düzenli muharebeler vermeğe başladıkları sıraya raslamaktadır. Geniş bilgi için, Tarık Mümtaz Göztepe'nin *İmam Şâmil, Dağıstan Aslanı*, 1950. eserine bakılabilir.

burasını aldılar. Fakat Şâmil Rusların aldıkları bu kasabada emniyet içinde dinlenmelerinden faydalanarak, etrafı çevreleyen ormanların içine çekildi. Şâmil, Rusları kendi topraklarına dönmeye mecbur etmek için, adamlarına ormandan kestirdiği ağaçlarla yollara barikatlar kurduurmaktadır. Bu konuda Şâmil'in gayesine ulaştığı anlaşılmaktadır. Zira, Ruslar geri dönerken, 80 subay ve 2.000 asker kaybettiler. Woronzow, bir taarruz harekâtından tamamiyle vazgeçip, gayretini askerlerini kırdırmamak için, esirlere yollar yaptırmaya ve ormanları açtırmaya sarfetmektedir²⁰. Rus İmparatoru, uzun zamandan beridir, harekât sahasındaki ormanların tahribine izin vermiyordu. Fakat kendisine, Dağıstan'ın fethedilmesi için bundan başka bir çare olmadığı tavsiye edildi. Küçük çapta bir muharebe bu yıl cereyan etti. Söylendiğine göre, Şâmil, Mayıs ayında Hosdot denilen yere inip, ne bulduysa yağma ve tahrip edip, bir iki ileri karakolda bulunan askerleri de katletti. Kendisine karşı harekete geçilince de dağlardaki kalelerine çekildi.

Avrupa imalâtının Gürcüstan'a ithaliyle ilgili yasak konusunda öğrendiğime göre, yerli mamülât İmparatora sunulmuş ve yerli eşyanın kullanılmasını teşvik etmenin zor olduğu; zira, Gürcüstan sınırında Avrupa eşyasının geçişini yasaklayan emrin mevcudiyetine rağmen en şiddetli yasaklar altında bile bu eşyanın memlekte girebildiği; şayet bu tahdit kaldırılırsa, yerli imâlâtın yabancı eşya ile rekabetinin hiçbir zaman mümkün olamayacağı anlatılmıştır. Bunun üzerine müddeti ay sonunda bitmekte olan emir yayımlanmıştır. Buna göre yabancı eşya, bulunduğu her hangi bir yerde, İmparator adına müsadere edilecek ve sahibi Sibiry'a sürülmekle cezalandırılacaktır. Şayet bu emre karşı gelme, daha şiddetli olarak yani ölümle cezalandırılırsa, şimdiye kadar sürüp gelmekte olan kaçakçılık büyük ölçüde azalabilir.

Kars Valisi Sırrı Paşa'yı ziyaretimde büyük bir nezaketle karşılandım. Onu zeki ve faal bir adam olarak buldum. Maalesef bu mertebeye ulaşmış bütün paşalar ilk görevlerinin sadece kendilerini zengin etmek olduğunu düşünüyorlar. Tanzimat'ın kabul edilmesi, onun kendisine ayırdığı tahsisat parasını bir hayli tahdit etmiş durumdadır. Onun

²⁰ İngiliz Devlet Arşivinde bulunan, Batum, 4 Şubat 1847 tarihli (F.O. 223/5, Nu. 6) vesikada, Rus kaynaklarına atfen, Şâmil'in ümitsizliğe düştüğü, Dağıstan'da ormanların kesilmesi ve yolların açılmasının ilerlediği bundan ötürü de Şâmil'in Sultan'dan yardım istediği belirtilmektedir.

halka aşırı bir zulüm yaptığından haberdar değilim; fakat, hazinesini zenginleştirecek her hangi bir fırsatı da dikkatsizce kaçıracamı sanmıyorum. Görüşmemiz sırasında, fikirlerinden edindiğim intibaa göre, onun dürüstlüğü, açıktan açığa sahtekârlığa dayanmaktadır. Ona göre, herhangi bir eşyayı çok zekice ele geçirmek takbih edilmelidir; bu bir yalancılık olamazdı; ancak bu, onun söylediğine göre "politika" olurdu. Bundan anlaşıldığına göre, bir insanın yapacağı en büyük yalancılığın doğruluk olarak kabul edilmesi mahir bir politikacı olmasına bağlı idi. O, halkın yaşayış şartları veya Paşalığın durumu yüzünden kendisini çok az zahmete koşuyor ve günlük işleri idare edip gidiyordu. Aşağıdaki olay otoritesinin de zayıf olduğunu gösterecek mahiyettedir. Karantina doktoru, ovadaki bir köyde, kargaşalık çıktığını işitir ve bir kavasın Paşa'dan alınacak bir emirle kendisiyle beraber köye gitmesini ve olayın gerçek vechesini öğrenilmesini ister. Paşa hemen kavasını gönderir; fakat, doktor ve yanındakiler köye yaklaşınca, köylüler köye girmelerine mani olur ve onları, üzerlerine ateş açmakla tehdit ederler. Doktor ve yanındakiler hemen dönmezler. Kavas onlara Paşa'nın emrini gösterirse de dinlemezler. Bunun üzerine doktor da şehre geri gelir. Durumdan Paşa haberdar edilince, o, sadece omuzlarını silker ve "ne yapabilirim?" der. Sırrı Paşa, kabiliyetin başka şeyler için değil, tamamiyle para kazanmak için kullanılmasını istiyor. İhtilâsa imkân verebilecek herhangi bir görevde ona itimat edilemeyeceğini sanıyorum. Ona, Kır (kör?) Hüseyin Bey ve Acara olayları konusunda haber alıp almadığını sordum. Bana, Bey'in bilinmeyen bir yere kaçtığını ve belki de Dağıstan'a Şâmil Han'la birleşmeye gitmeyi deneyebileceğini söyledi. Ona göre, Acara Seferinin o memleket üzerinde fevkalâde bir etkisi görülmüştü. Hemen hemen bütün kötü karakterli insanlar oradan ayrılmıştı. Cera-yan eden muharebe sırasında, ortalık karışınca, Hüseyin Bey'in etfında kümelenmiş olan şeflerden bazıları öldürüldü. Paşa, Kahya oğlu Kuvvetlerinin Acara'dan çekilişi sırasında sükûnetin devam edeceğini, mükemmel bir can ve mal emniyeti içinde yollardan geçilebileceğini umuyordu. O, "ah" dedi. "Devletin, Acara'nın idaresini bana bırakmasını isterdim. Orasını, en büyük bir sükûnet içinde, bir para harcamadan, hiç kılıç göstermeden ve bir kimsenin burnunu kanatmadan idare ederdim. Orada bir sürü beyler ve arazi sahipleri vardır ke arızuları kanun sayılır. Gelirlerinin dörte birini Devlete vergi olarak ödemeleri istenince, bütün güçlükleri çıkarırlar, kendileri halktan bir şey

isteyince elli misli fazlasını ahırlar. Ben olsam bu efendilerin hepsini İstanbul'a gönderirdim ve orada çok güzel evler, bahçelerde bütün bir ömür boyunca rahat bir hayata kavuşurlardı. Bundan sonra halkın arasına karışır, artık beylerden hiçbir şey ummamalarımı veya korkmamalarımı, zira onları hiç göremeyeceklerini söylerdim. Bu insanların herbirine ayrı ayrı beylerine genel olarak nekadar para ödediklerini sorardım". Birisi "üç kuruş" diyebilirdi. Bunun üzerine -Pekâlâ- diye cevap verirdim. Bundan böyle Devlet senden sadece bir kuruş alacak derdim. bu para bile devletin şimdiye kadar bunlardan temin ettiği paranın dört misli olurdu. Böylece memleket üzerinde büyük bir nüfuz sağlamış olurdum. Bunun sonucu sulh ve sükûn olur ve Sultan'a gönderilen gelir artmış olurdu." Bu uygulanabilecek bir plândı. Şüphesiz bu plân, vicdanlı bir vali tarafından amelî sahaya döküldüğü takdirde, Paşa'nın tasavvur ettiği şekilde sunuclanabilirdi. Fakat, böylesine vicdanlı bir Paşa nereden bulunacaktı? Bu plâni tavsiye eden Paşa bile, kendisinden önceki beylerin yaptığı tarzda hareket ederdi. Aynı mazeretlerle Devlet aldatılacak ve toplanan paraların hepsi kendi kesesine inecekti.

Kars'ta olduğum sırada, şehirden 24 mil mesafede eski bir Ermeni şehri olan Ani harabelerini ziyaret etmek fırsatını buldum. Buraya giden yol ilkin doğu istikametinde bir saat devam ediyor. Daha sonra Rus-Türk sınırını teşkil eden Arpaçay'da güneye dönüyor. Gümrü, nehrin hemen altı mil ötesinde görünüyordu. Ani'de bulunan binalar gibi, surların ve harabelerin durumundan da bu eski şehrin alanının eski ve yeni yazarların ittifakla tasvir ettikleri kadar büyük olmadığı ve şehrin mübalağalı bir şekilde büyük gösterildiği anlaşılmaktadır. Şehrin büyük kısmının surların dışında kaldığı düşünülse bile, buna dair civar arazi üzerinde kahntılara rastlanması gerekirdi. Halbuki, şehrin kale surlarının dışına taşıdığına dair bir işarete rastlanmamıştır. Ani, Selçuklu Sultanı Alp Arslan tarafından büyük bir katliam sonucu, 1064 yılında zaptedildi ve 1319 da zelzele yüzünden yıkıldı²¹. Şehrin bir yanı, Arpaçay'ın sularının tesiriyle aşınmıştır. Nehrin öbür kıyısında bir kazak karakolu vardır. Bu karakollar, geçiş yasağını muhafaza etmek için birbirlerini zincirleme takip ederler. Karakollar, selâm verip alacak kadar birbirine yakın olup, her

²¹ İngiliz Konsolosu Holmes'in, Ani hakkında doğru bilgiler verdiği anlaşılmaktadır. Krş. W. Barthold, "Ani" *İslâm Ansiklopedisi* (1940), I. Cilt.

birinde 12-20 asker bulunur²². Burada nehir, Batı istikametine doğru akmakta olup, geçit vermemektedir. Mevcut eski bir köprü, münakaleyi önlemek amacıyla, Ruslar tarafından yıktırılmıştır.

Erzurum'a dönüşümden hemen biraz sonra, Kars'ta karışıklık başgösterdi. Bazı köylülere mahkeme tarafından 1500 shiling vergi konuldu ve ödeyecekleri miktar kendilerine tebliğ edildi. Fakat Paşa, bu salmanın 3000 e çıkarılmasını emretti. Zavallı halk bu haksız tutumun sebebini öğrenmek için Paşa'ya müracaat ettiler. Paşa, onlara kötü muamele etti ve huzurundan kovdu. Bunun üzerine, köylüler gürültü patırtı çıkarınca da hapse atıldılar. Salmanın sebebini öğrenmek üzere gelmiş olan başka köylüler de bu durumu görünce karışıklık çıkardılar. Nüfuzlu iki bey, köylülere sakin oldukları takdirde meseleyi halledebileceklerini söyledilerse de Paşa, onları da dinlemedi ve kötü muamele etti. Beyler neticeyi halka ulaştırınca, köylülerin tepkisi şiddetlendi. Paşa, sarayının önünde duran topları halkın üzerine çevirtti. Bu toplar, aynı zamanda şehir halkını da tehdit ediyordu. Çünkü, şehir halkı, hapishane kapısını kırıp, hapisleri serbest bırakmakla köylülerden yana olduğunu göstermiş bulunuyordu. Paşa vaziyeti kendi anlayışına göre izah etmek üzere Erzurum'a haberci gönderdi. Aynı zamanda halktan bir kimsenin Erzurumdaki kendi büyüğü ile temasa geçmemesi için de yollara gözcüler koydurdu. Buna rağmen, halkın gönderdiği habercinin gelmesi üzerine, hakikati öğrenmek için iki kişi Kars'a gönderildi. Bu olay, Sırrı Paşa'nın memleketi sükûna kavuşturmak, halkı memnun etmek ve aynı zamanda vergiyi arttırmak konusunda, kendine mahsus plânı vicdanlı bir şekilde nasıl uyguladığını göstermektedir. Genel olarak, bu Türk Paşaları konuşmalarında makul görünürler, yüksek hisleriyle öğünürler; fakat iş tatbikata gelince, maddî ,indî ve bencil oldukları meydana çıkar.

Erzurum, 1846

İmza: W. R. Holmes.

²² Kazak Postalarının mevcudu, mevkilerine göre değişmekte idi. Bunların genel olarak, 10-30 askerden müteşekkil olduğu kaydediliyor. Bak. Baron Ernouf, *Le Caucase, La Perse et La Turquie.* Paris, 1876, 126. s.